

Історія

УДК 908(477.46)

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.15385806>

**Соціально-побутові умови життя містян в кін. XX – на поч. XXI ст.
(на прикладі Черкаської області)**

Дудник Олена Володимирівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжкультурної комунікації
та соціально-гуманітарних дисциплін, Вищий навчальний приватний заклад
«Дніпровський гуманітарний університет», м. Дніпро, Україна,
<https://orcid.org/0000-0003-1013-1170>

Прийнято: 28.04.2025 | Опубліковано: 12.05.2025

***Анотація:** Статтю присвячено аналізу соціально-побутових умов життя міського населення одного конкретного регіону (в даному випадку Черкащини). На основі архівних документів, преси, наукової літератури проаналізовано особливості соціально-побутових умов, які домінували в повсякденному житті міського населення України, зокрема Черкаської області, кінця XX-поч. XXI ст.: співвідношення заробітної плати та купівельної спроможності, забезпеченість житлом, побутовим обслуговуванням, охорона здоров'я, комунальний благоустрій тощо. 1992 – початок 2000-х рр. – Україна переживала небувалу за рівнем економічну кризу, деградувала соціальна сфера, посилювалося зубожіння населення. Початок 2000-х – покращення соціальної ситуації, зростання доходів населення, підвищення купівельної спроможності українців.*

Для висвітлення побуту міського населення Черкаської області застосовано історико-антропологічний, історико-ситуативний та системний підходи та використано загальнонаукові й спеціальні історичні методи дослідження.

Результати дослідження свідчать про те, що у 1991–2005 рр. соціально-побутові умови життя населення міст обласного підпорядкування Черкащини зазнали радикальних і глибоких змін. Зумовлювалися вони трансформацією економічної системи України, яка стала на дуже непростий шлях переходу від планової адміністративно-командної системи господарювання до ринкової. Причинами соціально-побутових проблем міського населення в Україні в 1991–2005 рр., були: глибока економічна криза; прорахунки у спробах реформування економіки України; надзвичайно високий рівень інфляції; недостатня розробленість законодавства і нормативної бази з питань соціального захисту населення при переході до ринкової економіки, недоліки в діяльності законодавчих і виконавчих органів влади із соціального забезпечення населення.

Ключові слова: економічна криза, соціально-побутові умови, містияни, Черкаська область, 1991-2005 роки, соціальна політика.

Social and living conditions of citizens in the late 20th - at the beginning of 21st century) (on the example of Cherkasy region

Olena Dudnyk,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Intercultural Communication and Social Sciences and Humanities, Higher Educational Private Institution «Dnipro University of the Humanities», Dnipro, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0003-1013-1170>

Abstract: *The article is devoted to the analysis of social and living conditions of the urban population of one particular region (in this case, Cherkasy region). Based on the archival documents, the press, and scientific literature, the author analyses the peculiarities of social and living conditions that dominated the everyday life of the urban population of Ukraine, in particular, the Cherkasy region, in the late 20th and early 21st centuries, namely, the ratio of wages and purchasing power, provision of housing, consumer services, health care, municipal amenities, etc. In the 1992 – early 2000s, Ukraine experienced an unprecedented economic crisis, the social sphere degraded, and the impoverishment of the population increased. The early 2000s showed an improvement in the social situation, rising incomes, and increased purchasing power of Ukrainians.*

The author applied historical and anthropological, historical and situational, and systemic approaches to highlight the everyday life of the urban population of Cherkasy region. The author also used general scientific and special historical research methods.

The results of the study indicate that in 1991-2005, the social and living conditions of the population of the regional subordination cities of Cherkasy region underwent radical and profound changes. They were caused by the transformation of the economic system of Ukraine, which embarked on a very difficult path of transition from a planned administrative command system of management to a market one. The reasons for the social and domestic problems of the urban population in Ukraine in 1991-2005 were the following: a deep economic crisis; miscalculations in attempts to reform the Ukrainian economy; extremely high inflation; insufficient development of legislation and regulatory framework on social protection of the population in the transition to a market economy, shortcomings in the activities of legislative and executive authorities on social security of the population.

Keywords: *economic crisis, social and living conditions, citizens, Cherkasy region, 1991-2005, social policy.*

Постановка проблеми. Сучасний характер суспільного прогресу у галузі історичної думки вимагає ґрунтовного вивчення проблеми побуту міського населення України в 90-х – поч. 2000-х рр. Процес модернізації у становленні державності та відродженні національної культури зумовлює створення якісно нових підходів до вивчення минулого. Розробляються напрями, що вивчають тенденції розвитку суспільства із соціальної точки зору, які є звичними та необхідними у житті людини та досліджують проблеми людського буття і діяльності конкретних людей. Історія повсякденності стала одним із сучасних напрямів розвитку вітчизняної історіографії.

Майбутня інтеграція України у світовий соціокультурний простір залежить від сучасного покоління, яке має знати історію української нації. Таке завдання спонукало сучасних дослідників до перегляду соціальних аспектів розвитку економіки, що пов'язані з культурою побуту міського населення України в умовах економічної нестабільності. Тема має як пізнавальне і наукове, так і практичне значення суспільно-політичного характеру. Одержані результати можуть бути залучені до подальших історичних досліджень в інших областях України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблем побуту міського населення 1991–2005 рр. кількісно вирізнялася на тлі загального числа досліджень історії України. Наявність досліджень засвідчує, що тенденція до поступового зростання інтересу сучасної української науки до соціально-побутових аспектів історії чітко простежується в 14-му томі наукового видання «Україна крізь віки» [1]. У книзі приділено увагу соціальному аспекту економічної кризи, яка болоче вдарила по матеріальному

добробуту українського населення, основним напрямом державної соціальної політики. Питання побуту міського населення України неодноразово піднімали в науковій літературі, однак у більшості праць вони висвітлені не як самостійна проблема, а принагідно – в контексті загальної історії України в роки незалежності, при вивченні паралельних історичних процесів.

Вітчизняна історіографія 2001–2022 рр. характерна все більшим акцентуванням уваги науковців на соціальних, побутових та повсякденних аспектах історичного розвитку. Особливостям соціально-побутових умов життя українського суспільства в другій половині ХХ ст. присвячена монографія Л. Ковпак [2]. Внеском у дослідженні соціально-побутової тематики доби незалежної України є монографія Г. Касьянова «Україна 1991–2007: нариси новітньої історії» [3]. Вивчаючи побутову тематику, варто звернути увагу на дослідження С. Лазюка у контексті впливу побуту української сім'ї на механізм і рівень відносин у соціумі [4]. У контексті нашого дослідження актуальними є монографія Інституту демографії та соціальних досліджень, в якій реалізовано принципово новий підхід в дослідженні житлових умов як економічної категорії на перетині наук, зокрема, в контексті архітектури житлових будівель та гуманітарних аспектів життєдіяльності суспільства [5].

У статті О. Дудник і А. Шауренко [6] підкреслюється безпосередній зв'язок між економічною кризою 1990-х рр. і системою охорони здоров'я. Зроблено висновок, що попри певні позитивні зрушення, в країні так і не було проведено відповідних кардинальних реформ.

Значною інформативністю щодо соціально-економічної сфери в досліджуваній період відзначаються краєзнавчі студії з історії Черкас [7], Умані [8].

Виділення невирішених аспектів загальної проблеми.

Історіографічна спадщина не показує цілісного та об'єктивного бачення особливостей побуту міського населення України, зокрема центральних її областей. Більшість праць перенасичені проблемами змінами в економіці, політичному житті, а ідея показу щоденного побуту міського населення в 1991–2005 рр. не досліджувалася. Відповідно, аналіз праць дослідників-попередників сприяв виокремленню головних критерій побуту міського населення України, що стали квінтесенцією в написанні статті.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є дослідження соціально-побутових умов життя населення міст Черкащини в 1991–2005 рр.

Завдання статті:

1. Охарактеризувати особливості добробуту міських жителів Черкащини у 1990-ті – на початку 2000-х рр.;
2. Висвітлити житлові проблеми містян.
3. Дослідити проблему медичного забезпечення містян та боротьбу закладів охорони здоров'я з основними захворюваннями.

Для висвітлення побуту міського населення Черкаської області застосовано історико-антропологічний (головна роль у дослідженні відводиться людині, а не конкретним історичним процесам); історико-ситуативний (охарактеризовано способи виживання населення міст Черкащини в надважких економічних умовах 1990-х рр.); системний (окреслено комплекс соціально-економічних, суспільно-політичних процесів, що відбувалися в містах Черкаської області, які визначали соціальну поведінку містян й повсякденну практику).

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні на початку 90-х рр. XX ст. ситуація в українській економіці почала погіршуватися, а згодом – переросла у всеосяжну економічну кризу, що позначилося і на економічному

становищі Черкаської області: частково припинили роботу або опинилися на грані зупинки ряд промислових підприємств. Наприклад, у Черкасах в 1990-ті рр. зупинили роботу такі місцеві промислові гіганти, як «Хімволокно», «Хімреактив», Черкаський цукрово-рафінадний завод, Черкаський деревообробний комбінат, завод ім. Петровського. Флагман хімічної промисловості Черкащини «Азот» працював на приблизно 10 % від своєї потужності. В Умані обсяги виробництва продукції знизили виробниче об'єднання «Вітаміни», «Уманьфермаш», завод продтоварів, стали банкрутами: ВАТ «Вега», цегельний, лікero-горілчаний заводи [9, с. 2].

Зупинка підприємств, залежних від поставок з інших регіонів колишнього Радянського Союзу, призвела до того, що у 1994 р. місцеве виробництво становило 60,9 % від рівня 1990 р. і далі падало. У 1998 р. обсяги промислової продукції в Черкаській області сягнули найнижчого рівня порівняно з 1990 р. – 39,5 %.

Життєвий рівень переважної більшості громадяни України на початку 1990-х рр. визначався надзвичайно низькими розмірами заробітної плати, стипендій, пенсій, та соціальних допоміг. Основним джерелом грошових доходів працездатного міського населення була заробітна плата. Падіння реальної заробітної плати призвело до того, що її розміри не забезпечували працівникові і його сім'ї обсягів споживання матеріальних благ, достатніх для відтворення його фізичної та інтелектуальної здатності до праці. Влада за короткий період в умовах економічної кризи, не змогла створити ефективну систему організації оплати праці.

На початку 2000-х років економічна та соціальна стабілізація змінилася поступовим збільшенням доходів частини населення, що супроводжувалося виникненням нових стандартів життя та нової споживчої культури. Розширення внутрішнього ринку дало змогу більше витратити – витрати українців на товари та послуги за цей же період зросли [3, с. 193]. Так,

наприклад, середня номінальна заробітна плата найманих працівників по Черкаській області в 2001 р. становила в середньому за місяць 228,83 грн., що на 30,7% більше, ніж в 2000 р. (відповідно по Україні – 311,08 грн. і 35,2%).

Однак, ріст заробітної плати підвищувався при значному зниженні виробництва, вільні кошти не направлялися на технічне переоснащення виробництва, поновлення номенклатури виробів, поліпшення їх якості.

На матеріальному становищі містян позначалося і те, що на виробництві з ініціативи адміністрацій надавалися відпустки без збереження заробітної плати. Наприклад, на 1.07 1993 р. 14 основних підприємств міста Умані надавали відпустки без збереження заробітної плати майже 2,6 тис. працівникам: на 2-3 тижні – 1,6 тис. чол., на один місяць і більше – 929 чол. [10, с. 2].

Важливим елементом державної соціальної політики, тісно пов'язаним із оплатою праці, була система соціального забезпечення. З червня 1992 року впроваджено адресну соціальну допомогу малозабезпеченим верствам населення на придбання продуктів харчування. Соціальну допомогу отримували сім'ї, у яких середньомісячний сукупний дохід на одного члена не перевищував двократний розмір мінімальної заробітної плати [11, с. 5].

На початку 2000-х рр. ріст номінальної заробітної плати нарешті помітно випереджав темпи інфляції. Про це свідчать наведені дані Державної служби статистики України з приводу співвідношення щорічного збільшення вартості продуктового кошика із середньомісячною зарплатою та пенсією.

В 90-ті роки буденністю для побутових споживачів було тимчасове вимкнення електроенергії. За словами мешканця Черкас І. Мотузняка, шкільні роки котрого припали на 1990-ті рр.: «...були планові відключення від електрики цілих мікрорайонів і вулиці поринали в непроглядну темряву» [12, с. 4].

Містяни, які користувалися централізованим водопостачанням, мали побутові незручності, оскільки місцеві водоканали постійно відключали від електроенергії за борги. Заманливою перспективою для населення Черкащини була газифікація. Темпи газифікації залежали від виробничих можливостей будівельно-монтажних організацій, які через державне недофінансування працювали уповільнено. Якщо на магістральні газопроводи частину коштів виділяли місцеві підприємства, то будівництво вуличних мереж повністю лягло на плечі простих людей. Один з містян м. Сміла згадував: «90-ті мені запам'яталися тим, що ми проводили газ. Всі гроші йшли на те, щоб протягти газ до будинку, тому ми дуже економили. Самі проводили газ...» [13].

Черкащина в досліджуваний період за рівнем життя населення залишалася в статусі регіону-аутсайдера (індекс рівня населення життя – 0,375, ранг регіону – 23) [14, с. 197]. Область продемонструвала «стабільність», продовжуючи залишатися в переліку регіонів з низьким рівнем життя населення.

Найгострішою соціальною проблемою в сфері зайнятості в період становлення незалежної Української держави було безробіття. В Черкаській області найвищий рівень безробіття на поч. ХХІ ст. зафіксовано у 2003 – 2004 р.р. і становив відповідно 5,5%-5,7% [14, с. 384]. Протягом перших років незалежності найбільший рівень безробіття був серед випускників вузів, осіб з середньою спеціальною освітою, службовців. За даними служби зайнятості м. Умані у 1993 р. зареєстровано безробітними 72 випускники вищих, середніх спеціальних та професійно-технічних закладів. Без роботи у місті опинилися 25 вчителів та вихователів, 16 медпрацівників, 20 інженерів [15, с. 2].

Якість соціально-побутових умов життя населення помітно залежить від рівня забезпеченості якісним житлом. Після проголошення незалежності в 1991 р. нагальним питанням стало забезпечення реалізації конституційного права громадян на житло.

Якщо порівняти цю регіональну статистику із загальноукраїнською, то можемо дійти висновків, що в 1995 р. стан житлового фонду Черкаської області був у гіршому становищі, ніж у середньому по країні, де на кожного громадянина в середньому припадало 22,5 кв. м житлової площі [14, с. 155].

Серед негативних явищ, що характеризували житлові умови українських родин, необхідно назвати зведену до мінімуму можливість одержання житла із державного житлового фонду. Наприклад, у 1998 році в Черкаській області на черзі перебували 1930 молодих сімей з них отримали житло лише 34 сім'ї. У Вінницькій області з 2,7 тис. молодих сімей, що перебували у черзі, квартири одержали 57 сімей, або 2,1 % [16, с. 102]. Подібна ситуація була в Кіровоградській області, в містах якої на квартирній черзі перебували 47,7 тисяч сімей та однаків, 4,2 % сімей отримали можливість поліпшити свої житлові умови [17, с. 56].

Варто зазначити, що впродовж 1991–2005 рр. в Україні спостерігалися суттєві зміни в житловому фонді, а саме: зростала частка житлового фонду, що перебувала у приватній власності, водночас скорочувалася питома вага житлового фонду, що перебувало в державній, комунальній власності. Пік приватизації припав на 1993-1994 роки. Майже все кооперативне житло на початку 90-х років було приватизовано і цим самим, практично, завершився етап кооперації, закладений у радянський час.

Окрема квартира була заповітною мрією кожної радянської людини. Починаючи з 1993 р., майже 6 млн. одиниць житла, (квартир) було приватизовано населенням країни. Зокрема, у 2003 р. у Черкаській області було більше приватизованих квартир, ніж в інших областях. Лідерами серед міст Черкащини – м. Умань 584 од., та м. Сміла – 410 од.

Одним із шляхів вирішення житлової проблеми було створення житлово-будівельних кооперативів. В Умані, Черкасах, Смілі розпочинається будівництво багатоквартирних житлових будинків. Проте, темпи і обсяги

будівництва ЖБК не могли задовольнити потребу населення у житлі. Так, зокрема, у фонді житлово-будівельних кооперативів міста Черкаси у 1995 р. на черзі перебувало 11042 сімей та однаків, з них лише 242 сім'ї отримали житло [18, с. 64]. Найнижчий показник введення в експлуатацію житла в населених пунктах області в досліджуваний період припадає на 2001 р. (145 тис. кв.м загальної площі), найвищий – на 1995 (277 тис. кв. м загальної площі), у 2005 р. було введено в експлуатацію 161 тис. кв. м загальної площі [19, с. 223].

Оскільки обсяги пропозиції були значно меншими від обсягів попиту, в 90-х роках ХХ ст. спостерігалось значне підвищення цін на житлову нерухомість.

Стан здоров'я населення є одним з найважливіших показників рівня соціально-економічного розвитку суспільства, основою для формування демографічного і трудового потенціалу країни.

Наприкінці 1990-х років зростав рівень захворюваності на так звані соціальні хвороби: венеричні хвороби, СНІД, туберкульоз. Інтенсивний показник захворюваності на туберкульоз припадає на другу половину 1990-х років. У містах Черкаської області показники становили: м. Черкаси (1995 р. – 86 осіб, 2000 р. – 146 осіб), м. Умань (1995 р. – 42 особи, 2000 р. – 52 особи), м. Сміла (1995 р. – 45 осіб, 2000 р. – 36 осіб). За 5 років в Черкаській області кількість хворих, в яких діагностували хворобу вперше в житті, зросла на 184 особи [20, с. 113].

Починаючи з другої половини 90-х рр. в країні спостерігається концентрована стадія епідемії ВІЛ-інфекції. У Черкаській області у 1995 р. було зареєстровано 7 ВІЛ-інфікованих осіб, недугу яких виявлено вперше, тоді як у 2000 р. цей показник становив уже 151 особу. Кількість хворих, що перебували на обліку у медичних закладах області, значно зросла: з 10 осіб у 1995 р. до 750 наприкінці 2000 р. Найбільша їх кількість ВІЛ-інфікованих була

zareestrovana u m. Cherkasy – 70 osib, a drugomu misci перебувало місто Умань (12 осіб), на третьому – м. Сміла (3 особи) [20, с. 120].

Стан системи охорони здоров'я України в 1991-2001 рр. визначався високими показниками захворюваності, смертності та інвалідності. Як приклад, Черкаська область перебувала в першій трійці українських регіонів за рівнем смертності дітей на першому році життя.

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції стала негативним чинником погіршення стану здоров'я населення, зростання його смертності, особливо дитячої, як у районах радіоактивного забруднення, так і в групах осіб, що постраждали. Відповідно до урядових рішень до радіоактивно забруднених було віднесено 13 районів (103 населених пунктів) Черкаської області [21, с. 308-353]. Чисельність постраждалих в Черкаській області внаслідок Чорнобильської катастрофи за різними джерелами відомостей, станом на 1 січня 2001 р., становила 198 тис. 110 осіб. У 2005 р. чисельність потерпілих дітей в області внаслідок Чорнобильської катастрофи становила 35 тис. 484 особи, які потребували оздоровлення [22, с. 615]. Так, в літній період 2000 р. Черкаській області було оздоровлено 3,4 тисячі неповнолітніх дітей, які постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС. Більше половини дітей цієї категорії перебували в позаміських дитячих таборах, а 945 (28 %) – в таборах санаторного типу.

Одним із пріоритетів соціальної політики обласної державної адміністрації було оздоровлення та відпочинок дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. В області було оздоровлено 2,2 тисячі дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з них 1,3 тисячі учнів відпочивало в позаміських оздоровчих таборах і 123 – в таборах санаторного типу. Крім того, було оздоровлено 13,4 тисячі дітей, які потребували особливої соціальної уваги та підтримки – з малозабезпечених, багатодітних та неповних сімей. У Черкасах у 2000 р. таких таборів

налічувалося 35, зокрема 3 позаміських, де змогли відпочити 5437 дітей. У м. Умань таких таборів налічувалося 15, (1 позаміський), в яких отримали оздоровлення 1090 дітей [20, с. 172].

Економічні негаразди держави призводили до помітного скорочення як лікувальних закладів, так і лікарняних ліжок. Так, наприклад, якщо в 1991 р. у Черкаській області налічувалося 150 медичних закладів, то до кінця 1999 р. їх залишилося 120. Заразом кількість лікарняних ліжок знизилася з 20625 у 1991 р. до 12965 у 1999 р.

Залишалося гострим питання оплати праці працівників медичної галузі. Середньомісячна заробітна плата не задовольняла навіть першочергових потреб медпрацівників та їхніх родин. Як наслідок, була відсутня економічна мотивація та чіткі умови оплати праці фахівців. Це створювало проблему забезпечення закладів кадрами спеціалістів вищої та середньої кваліфікації. Для прикладу, у Черкаській області, а саме в м. Умань кількість лікарів становила у 1995 р. 44,4 на 10 тисяч населення, в м. Черкаси – 68,9, тоді як на кінець 1999 р. у зазначених містах аналогічні показники становили 43,7 і 65,8, відповідно [20, с. 14].

Серед найскладніших питань, що постали після проголошення незалежності перед системою охорони здоров'я, була нестача ліків, забезпечення медичних закладів ліками і медикаментами вітчизняного виробництва у достатній кількості та високої якості. На початку 2000-х на українському ринку добре зарекомендували регіональні фармацевтичні підприємства, зокрема, ВАТ «Вітаміни» в м. Умань, який нарощував випуск медикаментів [23, с. 1].

В скрутні 90-ті та непевні 2000-ні ряд підприємств області вкладали кошти в соціальні програми забезпечення працівників адекватними умовами не тільки роботи, але й життя. Таким прикладом є одне з найбільших промислових об'єднань Черкащини – «Уманьфермаш», де на базі колишнього

підсобного господарства було створено автономну фірму «Продукти», в структуру якої входили: три їдальні, сім магазинів, цех по забою та переробці м'яса, м'ясопродуктів, пасіка, теплиця, рибні ставки. На балансі об'єднання утримувалися медпункт, фізкабінет, кабінет лікувального масажу. Побутові послуги працівникам виробництва надавали: взуттєва, по ремонту холодильників, годинників майстерні, перукарня [24, с. 2].

Висновок. У 1991–2005 рр. соціально-побутові умови життя населення міст обласного підпорядкування Черкащини зазнали радикальних і глибоких змін, що зумовлювалися трансформацією економічної системи країни, яка стала на шлях переходу від планової адміністративно-командної системи господарювання до ринкової. Незважаючи на курс нової економічної політики, що обрала Україна після проголошення незалежності, позитивні зміни в добробуті містян відбувалися дуже повільно. Економічна криза, швидкі темпи інфляції, проблема дефіциту товарів, затримка коштів для виплати заробітної плати в 90-х рр. XX ст. ускладнювали матеріальне становище міського населення України.

Через економічний спад 90-х рр. XX ст. погіршилися житлові умови містян. Незважаючи на прагнення української влади врегулювати житлове законодавство у перше десятиріччя незалежності, залишається багато проблем як державного, так і регіонального рівнів, які необхідно було вирішувати.

Постійне недофінансування медичної сфери з боку держави погіршувало і без того невисокий рівень здоров'я населення. Повсюдно, зокрема і в лікувальних закладах міст Черкащини, відчувався брак кваліфікованих спеціалістів, нової якісної медичної апаратури, лікарняних ліжок.

Початок 2000-х – покращення соціальної ситуації, зростання доходів населення, **підвищення купівельної спроможності українців.**

Модернізаційні процеси, які розгорнулися в Україні на рубежі XX – XXI століть принесли нові можливості й нові проблеми. Найголовнішими причинами соціально-побутових проблем населення України, зокрема містян, в означений період були: глибока економічна криза; прорахунки у спробах реформування української економіки; висока інфляція; неналежна якість законодавства і нормативної бази з питань соціального захисту населення при переході до ринкової економіки, недоліки в діяльності державних органів влади із соціального забезпечення населення.

Щодо перспективи подальших досліджень, на думку авторки, поглибленого вивчення потребує процес ментальної трансформації містян, вираженої в їхньому повсякденні.

Список використаних джерел:

1. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 14: Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / [за заг. ред. В. Смолія]. НАН України. Київ : Альтернативи, 2000. 360 с.
2. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 250 с.
3. Касьянов Г. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории. Киев : Наш час, 2008. 480 с.
4. Лазюк С. С. Побут сім'ї – механізм і рівні відношень у соціумі. *Перспективи*. 2005. № 2 (30). С. 138-144.
5. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання / Л. М. Черенько, С. В. Полякова, В. С. Шишкін та ін. Київ : Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи, 2020. 258 с.
6. Дудник О. В., Шауренко А. В. Європейський вектор у змінах в системі охорони здоров'я 1991–2001 рр. URL:

<https://historypages.kpi.ua/article/view/248565/312931> DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248565 (дата звернення: 20.03.2025).

7. Мельниченко В. М. Місто над Дніпром (історія Черкас від найдавніших часів). *Краєзнавство Черкащини*. 2002. № 6. С. 5–14.
8. Умань: роки незалежності : до 400-річчя першої писемної згадки : бібліогр. покажч. / укл.: Т. В. Григоренко, Т. С. Ткаченко, А. І. Абраменко, В. А. Прокопчук . Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. 201 с.
9. Уманська зоря. 1993. 28 липня.
10. Уманська зоря. 1993. 11 серпня.
11. Урядовий кур'єр. 1992. 5 серпня.
12. Вечірні Черкаси. 2019. 18 грудня.
13. Сміла у роки незалежності: як сміляни пережили 90-ті, нульові, 2010 та 2020 роки. URL: <https://Smila-UA.com/index.pxp/economics/15-news/interesting/19345-interesting-2021-08-12-2> (дата звернення: 20.03.2025).
14. Рівень життя населення України: монографія / [Л. М. Черенько, О. О. Зотова, О. І. Крикун та ін.]. Київ : Консультант, 2006. 428 с.
15. Уманська зоря. 1993. 2 червня.
16. Діти, жінки та сім'я Вінниччини: стат. зб. Вінниця: Вінницьке обласне управління статистики, 1999. 120 с.
17. Розподіл домогосподарств Кіровоградської області / Головне управління статистики у Кіровоградській області. Кіровоград : КОУС, 2004. 75 с.
18. Крива Л. М. Проблеми житлової політики української влади у 90-х рр. XX ст. (регіональний аспект). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2014_1%283%29__16 (дата звернення: 20.03.2025).
19. Статистичний щорічник України за 2007 рік. К., 2008. 571 с.

20. Статистичний щорічник Черкаської області за 2002 р / за ред. В. П. Приймак. Черкаси : Головне управління статистики у Черкаській області, 2006. 408 с.
21. Про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи» / Постанова Кабінету Міністрів України від 23.06.1991 р. 634 № 106 / В. Дурдинець, Ю. Самойленко, В. Яценко, В. Яворівський (Ред.) // Соціальний, медичний та протирадіаційний захист постраждалих в Україні внаслідок Чорнобильської катастрофи: Зб. законод. актів та нормативних документів. 1991–2000 роки. Вид. друге. К.: Чорнобильінтерінформ, 2001. С. 308–353.
22. Медичні наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції / За ред. О.Ф. Возіанова, В.Г. Бебешка, Д.А. Базики. Київ : ДІА, 2007. 800 с.
23. Уманська зоря. 2001. 24 квітня.
24. Уманська зоря. 1993. 8 вересня.